

ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ ДІТЕЙ ХІХ – ХХ СТ. В КОЛЕКЦІЇ ДНІМ

В статті зроблена спроба виявлення музейної колекції дитячих матеріалів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, проведено її огляд та аналіз можливостей щодо реконструкції світу дитинства протягом століть.

Ключові слова: музейна колекція, світ дитинства, дитячі матеріали.

В статье сделана попытка выявления музейной коллекции детских материалов Днепропетровского национального исторического музея им. Д.И. Яворницкого, проведен её обзор и анализ возможностей по реконструкции мира детства на протяжении столетий.

Ключевые слова: музейная коллекция, мир детства, детские материалы

The author made an attempt to identify the museum collection of children's materials at the Dniepropetrovsk national historical museum named after D. Yavornitskiy, conducts its review and analysis of opportunities for reconstruction of the world of childhood for centuries.

Keywords: museum collection, the world of childhood, children's materials.

Світ дитинства – невід’ємна частина способу життя і культури будь-якого окремо взятого народу і людства в цілому. У колі вчених сьогодні існує погляд на дитинство як на самоцінний, самобутній і неповторний період життя особистості [1]. Світ дитинства складний і містить у собі інші світи. Це світ спілкування дитини з людьми, світ соціальних взаємин, світ повсякденності. Це світ предметів, світ пізнання. Існує чимало літератури, яка стосується історії повсякденного життя і виховання дітей у різних народів в різні часи, здебільшого цими питаннями займаються етнографи, соціологи, психологи. Цінні спостереження щодо світу дитинства містяться в працях П. Арьеса [1], М. Мід [9], І.С. Кона [8] та інших вчених. Саме в працях видатного російського соціолога, антрополога і філософа І.С.Кона простежена історіографія проблем дитинства у світовому науковому просторі. В Україні питання щодо відношення до життя і виховання дітей, які відбилися у звичаях і віруваннях українського народу, висвітлюється в праці Марка Грушевського, яка має відповідну назву «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», виданій у Львові в 2006 р. [3]. Книга є перевиданням матеріалів, які 100 років тому зібрав на південній Київщині Марко Грушевський, а обробив і видав їх у Літературно-науковому віснику (1907, № 38, кн. 5) Зенон Кузеля. Це найбільш повне зібрання матеріалів, яке різнобічно висвітлює дитячий побут, народні дитячі ігри, іграшки, заняття в українському селі. Предметний світ дитинства знайшов висвітлення в різних виданнях, присвячених історії матеріальної культури (меблі, одяг, різні аксесуари). Зокрема, окремі розділи книги

Я.М. Рівоша «Время и вещи» присвячені дитячому та підлітковому одягу [14, с. 184-189]. Однак музеєзнавчі аспекти вивчення й висвітлення проблем дитячого світу протягом різних історичних періодів висвітлені недостатньо.

Музеї завжди виявляли увагу до проблем дитинства, до світу дитини. Адже діти, учні – це головна музейна аудиторія. У світі й Україні створюються спеціальні дитячі музеї [19], виставки про дітей і для дітей [6], інтерактивні заняття і театралізовані екскурсії, гуртки, студії [10]. Вони базуються на різних дитячих колекціях. Найпопулярніші з них — це колекції іграшок [11]. Музеї іграшок існують майже в кожній країні. Є такий музей і у нас в Україні, в Києві. Національний музей іграшки України відкрився 1 січня 2005 року [4]. Основою музейного зібрання стала десятитисячна колекція іграшок (на сьогодні їх вже 15 тисяч), яка веде свою історію з 1930-х років минулого століття. Ідея створення музею іграшки на Україні набула реальних обрисів ще в далекому 1933 році. Були створені комітети з іграшок при Народному комісаріаті освіти в складі представників народних комісарів легкої промисловості, охорони здоров'я, а також інших організацій, що мали відношення до виробництва іграшок. Комітети з іграшок розглядали нові зразки, які впроваджувалися у виробництво, сприяли залученню до створення нових іграшок художників, педагогів, конструкторів. Кращі зразки були представлені на постійно діючій виставці дитячої іграшки, створеної в Києві в 1936 при НКО УРСР. Музей мав з'явитися ще в 1940-х роках, але тому завадила війна.

Датою народження колекції вважається 1936 рік, і знаходилася вона «під охороною» Комітету з іграшок, який пізніше перейменували в Міжвідомчу раду з іграшки, яка проіснувала до 2002 року. Так було покладено початок унікальної колекції іграшок, яка наочно ілюструвала досягнення вітчизняної іграшкової промисловості. В музеї відвідувачі можуть оглянути технічні та конструкторські іграшки, ляльки, фігурки, м'які іграшки, унікальну колекцію поліграфічних ігор, ялинкові іграшки – все, що пропонувала іграшкова промисловість України протягом 70 років. Експонати наочно демонструють основні віхи в історії виробництва іграшок в Україні, регіональні особливості іграшкової індустрії в країні. Експозиція музею дозволяє відчувати вплив ідеології суспільства на тематику і образність іграшок через знайомство з Неваляшкою-кукурудзою 1960-х, ляльками-міліціонерами 1930-х, першим трансформером «від коня до трактора» 1930-х років. У невеликому приміщенні музею представлена тільки частина експонатів (близько 700), але експозиція періодично оновлюється.

В Дніпропетровському національному історичному музеї теж зберігається чимала дитяча колекція (точніше зібрання), яка складається з найрізноманітніших музейних предметів різних груп фондового зберігання. Це ціла низка колекцій, які можна об'єднати загальною назвою «Світ дитинства». Вперше в даному дослідженні зроблена спроба оглянути і проаналізувати дитячі матеріали, які вдалося виокремити з 270-тисячного музейного зібрання.

Найбільшою з виявлених музейних дитячих предметів є колекція фото-фоно-кіно-відео-матеріалів – майже 1500 од., яка постійно поповнюється. Далі

йдуть архів і книги, одяг, народно-прикладні та промислові іграшки, археологічні знахідки, твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва (зображення дітей і про дітей в живописі, графіці, скульптурі, дитячі малюнки і твори для дітей), меблі, посуд, письмове приладдя, музичні інструменти, значки, знаки, медалі, гроші, різноманітні етикетки (сірникові, шоколадні). Значна колекція присвячена школі та шкільному вихованню, різним позашкільним закладам та організаціям (зокрема, дніпропетровській мультстудії «Веснянка», кращим дитячим садкам і навчальним закладам Дніпропетровська). Виявлення і аналіз даної колекції показали і значні прогалини, лакуни, які існують в музейному фондовому зібранні, щоб належним чином висвітлити тему дитинства. Стало зрозуміло: що треба



шукати, якими предметами поповнювати колекцію, які необхідно робити реконструкції, муляжі. Наприклад, дуже мало в музеї дитячих меблів, посуду, предметів дитячого туалету, іграшок.

Як вже зазначалося, найбільш репрезентативною є колекція фотоматеріалів із зображенням дітей. На фотографіях відтворені окремі портрети дітей різного віку, діти разом з матір'ю чи обома батьками, з годувальницею, нянею, групи дітей в певних ситуаціях, за іграми і заняттями, які дають яскраве уявлення про зовнішній вигляд, одяг, іграшки і заняття дітей різних історичних періодів і верств населення. Здебільшого фото належать до кінця XIX - поч. XX ст.,

зйомки павільйонні, в майстерні фотографа. Зйомки просто неба, на природі, зустрічаються дуже рідко. Особливо цікаві комплекси фотографій конкретних осіб і сімей, які дають можливість простежити, як змінювалась зовнішність дітей протягом років по мірі зростання. Так, в колекції музею зберігаються фото О.Л. Караваєва, відомого лікаря і громадського діяча, різних років життя (6 фото у дитячому і юнацькому віці) та його 5-х дітей. Звертають на себе увагу 15 фотографій дітей родини Акимових, яка мешкала в Одесі, Азербайджані. На фотокартках зображені двоє синів, дві дочки, хрещениця у типовому тогочасному одязі. Цінними є фотозображення дітей відомих діячів краю – Толстікових, Полів (іл. 1), Труби, Новицьких, Бикових, Терпигорєвих, Єгорових, Хренникових, Ульманів, Лазарянів. Зберігається колоритне фото Всеволода Арутюновича Лазаряна, відомого вченого-хіміка, у віці кількох місяців (павільйонна зйомка) хлопчик лежить у гніздечку. В родині Лазарянів

було 5 хлопчиків і 1 дівчинка. Викликає увагу родинне фото німецьких колоністів Бергманів, на якому зображено 14 дітей різного віку.

Фотовідбитків, на яких зображені діти з іграшками і предметами, що відтворюють дитячі заняття, небагато, вони поодинокі. Буквально по одному фото із зображенням дівчинки з лялькою, дівчинки з ведмедиком (або собакою), хлопчика з м'якою іграшковою собакою, хлопчика на іграшковому коні з рушницею, дівчинки з маленькою парасолькою, хлопчика з ліхтариком, дівчинки з



обручем, хлопчика з іграшковою гвинтівкою, є діти з книгами, м'ячами, стрічками і букетами квітів). На одному фото зображено маленького хлопчика у військовій формі з живою собакою, а на іншому – дітей з тенісними ракетками. Досить часто дітей фотографували у святковому національному одязі: українському (таких фото чимало), козацькому (запорізький козак Кирило Паговиця, фото – подарунок Д.І. Яворницькому), черкеському (хлопчик Борис Піпа у черкесці, чобітках, з кинджалом – десь на Кавказі). Польські родини вважали обов'язковим фотографувати своїх дівчаток під час першого причастя. Дівчатка виглядали як наречені – у білих святкових сукнях, черевичках з букетиками квітів (родини Пуппо (іл. 2), Стефанських, Беляновських, Нефінських).

Багато дітей зображено на фотографіях масових заходів, різних подій в краї: на ярмарках і базарах, весіллях, спорудженні нової хати (толока), збиранні врожаю та віянні зерна, на робочому місці біля батьків каменотесів і гончарів, зняття дзвонів з церкви, зустрічі першого трактора в колгоспі, проводів до лав армії, на відкритті Дитячої залізниці тощо. Особлива група фотоматеріалів відтворює страждання дітей під час війн (евакуація, важка праця під час війни, в окупованому Дніпропетровську), голоду (сироти, безпритульні і голодуючі діти, під час обстеження комісією на чолі з Григорієм Петровським голодуючих мешканців губернії в 1921 р.), різних аварій, так званих екстремальних ситуацій. В музеї зберігається колекція художніх поштівок (художник – Адольф Страхов), що видавались для збирання коштів на допомогу голодуючим дітям Катеринославщини під час голоду 1921-1922 рр. До них можна віднести фотографії XIX ст. – поч. XX ст. сліпих мандруючих кобзарів, лірників, поводитирями у яких, як правило, були діти-сироти. На фото зображені й хлопчики, й дівчатка у ветхому одязі, з палицями.

Колоритні фото дорослих різних національностей з дітьми були зроблені В.О. Бабенком під час етнографічного обстеження Катеринославської губернії в

1904-1905 рр. На цих фото діти виглядають як маленькі дорослі, у схожому з національним дорослим костюмом вбранні (українці, волохи, росіяни, греки). На двох фото зображені діти (хлопчики й дівчатка) під час вуличних ігор (дрібшечки) (іл. 3) і на одному – під час обряду різдвяних свят (вісім



хлопчиків у зимовому одязі із зіркою).

За музейними фотографіями є можливість простежити зміну дитячого одягу протягом років: на міських дітях різноманітний одяг, але чимало фото, де діти одягнені в матроські костюмчики (хлопчики і дівчатка), які увійшли в моду в середині XIX ст. Можна простежити деякі головні убори: берет, кашкет, панама, солом'яна шляпа з широкими полями, хустки, зимові шапки, папахи, чепчики. Діти 1-3-х років зображені, як правило, в білих чи кольорових сорочечках або сукнях з оборками й мереживом, за якими важко відрізнити хлопчика від дівчинки, якщо фото не підписане. Частіше хлопчиків одягали у сукні з тканин у клітинку, і таким чином можна було відрізнити дітей за статтю.

На фотографіях радянських часів найчастіше зображено дітей у дитячих яслах, садках, дітей-школярів на заняттях в школі, випускні фото, під час різних урочистих заходів (прийом в жовтенята, піонери, комсомол, всілякі святкування ювілеїв), на заняттях в позашкільних закладах (гуртки, студії, спортивні секції тощо) і на відпочинку в таборах. Колективний характер виховання дітей з 1 до 17 років дуже добре відображений на фотоматеріалах музейної колекції. Поодинокі фотографії 1930-1980-х рр. відображають родинне виховання, дітей в домашньому повсякденному середовищі. Такі фото є випадковими, вони майже не збиралися і не комплектувалися музеєм. Окремі

виключення становлять випадки, коли до музею приносили цілі родинні фотоальбоми. Але ті альбоми з музейної колекції, що є найбільш цікавими, належать до більш раннього періоду, зокрема: фотоальбом родини Олійникових з Катеринослава, 1900-1910-х рр.; фотоальбом невідомої родини з 46 фото і два фотоальбоми к. XIX – п. XX ст., оздоблені малюнками, де присутні зображення дітей.

В музейній колекції зберігається три фотографії, на яких відображено урочисту реєстрацію дітей (індивідуальну і колективну) в Будинку урочистих подій та Будинку «Малютко». Інколи влада влаштовувала святкові урочисті реєстрації дітей, коли збирали багато сімей з новонародженими і проводили такі церемонії. На одному з музейних фото зображено церемонію реєстрації новонароджених у Дніпропетровську (понад 50 сімей з дітками на руках) до 200-річного ювілею міста, яка відбувалась в Будинку машинобудівників у 1976 році.

В музеї зберігається всього одне фото, на якому відтворено жебрачку з дитиною на речовому ринку в Дніпропетровську, і на одному – безпритульного хлопчика (обидва фото С. Ісаєва, 2003 р.), хоч добре відомо, що певний час ці явища не були поодинокими, що гріха таїти, і сьогодні безпритульних дітей, жебраків можна зустріти в різних місцях нашого міста.

Особливе місце в фотогрупі музею посідають дитячі художні поштівки, які були призначені дітям і на яких зображено дітей і дитячу тематику тваринок, казкових героїв тощо. З виявлених майже 120 поштівок різної тематики (репродукції з картин відомих художників, українські народні типи, вітальні з Різдом, Новим Роком, 8 Березня, Днем Янгола, іншими святами, присвячені боротьбі за мир, Ленін і діти) особливий інтерес викликає серія із 16 одиниць російських повчально-патріотичних листівок поч. XX ст. художника І. Бема, де зображені хлопчики і дівчатка, стилізовані під богатирів, бояр, купців, княгинь за різними корисними заняттями: оборонці руської землі, медсестри, за написанням листа, читанням книжки, грою на мандолині, продажею товарів, діти грають із сорокою тощо.

До цієї ж групи фондового зберігання належать і дитячі фоно-відео-матеріали. Зокрема, в колекції грамплатівок 1960-1980-х рр. виокремлено майже 70 одиниць з записами дитячих пісень, казок, різних інсценіровок, що були дуже популярними саме в ці роки. Є в колекції музею також дитячі розважальні, повчальні та навчальні діафільми.

Серед архівного зібрання музею зберігаються декілька свідоцтв про народження дітей різних часів, є метрична книга з церкви Магдалинівського району, де записувались новонароджені, але здебільшого зберігаються матеріали про різні зразково-показові дитячі і освітні заклади, установи, громадські організації, атестати про закінчення освіти, похвальні грамоти, дипломи і свідоцтва. Цікаві матеріали щодо життя дітей зберігаються в архіві Єгорових. Наприклад, лист якійсь Анні Михайлівні від «Тасі» з Харкова про стан дітей у притулку (Арх.-48047, КН-142967), блокнот «Лоцманская Камянка» О.І.Єгорова з помітками, зробленими під час обходу Лоцманської

Кам'янки і огляду стану дітей в селянських сім'ях (40 імен) (22 арк., Арх.-48066, КН-142986). В епістолярній колекції музею чимало дитячих листів батькам на фронт, у табори ГУЛАГу тощо. Як правило, ці листи з малюнками. Наприклад, на виставці «Це не повинно повторитися» експонуються матеріали репресованої родини Пшеничних, серед яких є листи маленької донечки Алли з Дніпропетровська до матері в Карагандинський табір.

У книжковому зібранні зберігаються здебільшого дитячі букварі, різні підручники, але є і яскраві дитячі книжки для домашнього читання кінця ХІХ – поч. ХХ ст. московського видавництва І. Ситіна та інших видавців. Дитячий



одяг, модний в ті чи інші роки, можна простежити за журналами мод як у спеціалізованих виданнях дитячих моделей, так і у дитячих відділах звичайних модних журналів 1920-1980-х рр.

Є дитячі речі і в археологічному



зібранні музею, правда, їх небагато (посудина з носиком для годування дитини, дитячий поховальний ящик, маленькі фігурки тварин і людей, амулети, гральні фішки), але археологічні дослідження пам'яток нашого краю (розкопані дитячі поховання – понад 70) дають певні уявлення про світ дитинства доби бронзи, що дозволяє зробити деякі реконструкції дитячої колиски, іграшок тощо [7; 18].

У тканевому фонді музею виявлено понад 100 одиниць дитячого одягу, головних уборів (літнього, демісезонного і зимового). Здебільшого це вироби місцевих швейних фабрик (сукні, костюмчики для дівчаток). Майже відсутне

дитяче взуття. Є тільки різновиди валянок з калошами дитячих розмірів, пінетки для малюків місцевого виробництва тощо.

З дитячих меблів в наявності три колиски (люльки): дерев'яна на залізних ніжках-гойдалках в німецької колонії Ямбург; сплетена з лози сучасними дніпропетровськими майстрами лозоплетіння за старими зразками та в поганому стані металева ажурна колисочка.

Щодо комплектування колекції іграшок, зазначимо, що у 1970-1980-х рр. музеєм були зібрані зразки продукції Дніпропетровського комбінату дитячої іграшки (пластмасові, гумові фігурки тварин і казкових героїв). Крім того до музею мешканцями міста (здебільшого музейними працівниками) передані тряпчане поросся та залізний потяг 1930-х рр., кілька пластмасових і гумових ляльок різного виробництва 1970-1980-х рр., лялька Барбі, китайського виробництва 1990-х рр. (перша Барбі американки Хандлер Рут з'явилася в продажу в 1959 р. у Каліфорнії, сьогодні продається в 150 країнах світу), кілька плюшових та хутряних ведмедів різних кольорів та розмірів, білка з горішком і заяць із штучного хутру 1960-1970-х рр., дитяча швейна машинка та інші. Після проведення в музеї виставки авторської старовинної ляльки в 2011 р. колекціонерка В.Ю. Карасенко (музейний працівник) із Запоряжжя подарувала музею одну свою старовинну ляльку і допомагає музею реставрувати німецьку ляльку 1960-х рр., яку передала музею бібліотекар з Національного гірничого університету. Лялька в поганому стані, бо зберігалась на дачі: у неї відсутні кінчики пальців на руках, пошкоджена і облущилась нога, руки майже відірвані, волосся зіпсувалося, вилиняла сукня, але є надія її відновити (іл. 4, 5).



Від початку заснування музею його працівники намагалися комплектувати колекцію народних іграшок України і, зокрема, Придніпров'я, під час етнографічних експедицій вивчалася історія і відстежувалися

характерні особливості народної іграшки в селах Дніпропетровської області (іл. 6). Історія і традиції народної іграшки в різних регіонах України досить добре досліджені [6; 16; 17], тому музейним працівникам було на що спертися в своїх пошуках і намаганнях реконструювати народну іграшку краю. В колекції музею наявні зразки керамічних іграшок-свистунців опішнянського виробництва XIX – поч. XX ст. і сучасних місцевих майстрів-керамістів (пташки, фігурки людей, поросята, вівці); дерев'яних розписних іграшок із Петриківки (пташка і лисичка – свистунці, вовчок-дзига, сопілочки) та із Новомосковська (майстер В.Я. Луганський, різні рухливі іграшки – гойдалка, гімнаст, вершник, візочки тощо); тряп'яні ляльки-мотанки. Є в колекції такі народні іграшки, що сприяють розумовому розвитку дитини, так звані «мороки» XIX ст.: наприклад, дерев'яні палички, що певним чином з'єднуються у фігури (нагадують сучасні конструктори); скляні пляшки, у середині яких вміщувались фігурки чи цілі композиції (курочки, що клюють зерно, вітрильники тощо).

До дитячої колекції належать і матеріали, пов'язані з новорічними та різдвяними святами, адже саме діти є головними діючими особами на святковій ялинці, маскарадах, масових заходах, які зазвичай влаштовують дорослі на Новий рік, під час шкільних канікул [13]. В музеї сформована колекція ялинкових іграшок та прикрас, Дідів Морозів, Снігуроньок, Сніговиків, героїв різдвяного вертепу, святкових поштівок XIX-XX ст. [19]. У 1990-х рр., для музейної виставки про традиційні свята та обряди українців була зроблена спроба реконструкції Вертепу – вуличного лялькового театру, але він видався недовговічним, тому є плани його відродження. Тим більше, що вихованці існуючої в музеї студії «Жива глина» щорічно показують вистави про народження Христа, і такий Вертеп став би їм до нагоди.

Зберігається в музеї і значна колекція порцелянових статуєток XIX – XX ст. іноземного та вітчизняного виробництва з дитячої тематики (казкові герої, діти в різних ситуаціях, мати з дитинкою, тварини), які діти отримували у подарунок, якими вони гралися, милувалися. Зокрема, в XIX ст., особливо в першій половині, із-за обмеженості суто дитячих іграшок, діти бавилися статуєтками, зробленими з кістки, срібла, бронзи, інших матеріалів, в залежності від матеріального стану родини [2; 12]. Наприклад, в колекції музею зберігається вишукана маленька посріблена металева скринька XIX ст. західноєвропейської роботи із кістяними фігурками собаки, кішки, миші. Можна припустити, що ці речі використовувались і як дитяча забава.

Статуєтки можна віднести і до так званої образотворчої частини дитячої колекції. Як вже зазначалося, в музеї зберігаються різноманітні твори образотворчого (картини, скульптура, графіка) та декоративно-ужиткового мистецтва (деталі інтер'єру – світильники, годинники, різні підставки, статуєтки) із зображеннями дітей. Є невелика колекція дитячих малюнків з різної тематики.

Таким чином, навіть такий побіжний огляд музейної дитячої колекції дає підстави стверджувати, що музей має досить репрезентативні матеріали для всебічної реконструкції теми дитинства, відображення повсякденного життя

дітей різних вікових груп, показу регіональних особливостей світу дитинства в нашому краї у різні часи з давнини до сьогодення як в постійній музейній експозиції, так і у вигляді окремих дитячих виставок або в окремому музейному дитячому центрі.

Бібліографічні посилання:

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Перевод с франц. (Париж, 1973). – Екатеринбург, Изд-во Уральского университета, 1999. – 416 с.
2. Белова А. «В куклы я никогда не играла...». Детские игрушки в российской дворянской культуре XVIII – середины XIX века. // Родина. – 2009. – № 33. – С. 92-94.
3. Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ: Либідь, 2006. – 256 с.: іл.
4. Гуторова Л. Деревянные лошадики и заводные зайцы // Киевские ведомости. 2006. – 28 февраля. – С. 16.
5. Детская территория. Венский музей Zoom // Мир музея. – 2012. – № 9. – С. 48.
6. Ісаєва О. Іграшка з льняної нитки // Уклін Кобзареві. Альманах до 150-річчя перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі у Каневі. – Черкаси: Управління культури Черкаської облдержадміністрації, 2000. – С. 55.
7. Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Предстепья / И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии Поднiпров'я: Зб. наук. праць / ДНУ; Відп. ред. І.Ф. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. I. – С. 37-47.
8. Кон И.С. Этнография детства. Историографический очерк // Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 9-50.
9. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. – М., 1988. – 429 с.
10. Музей і відвідувач. Методичні розробки, сценарії, концепції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 148 с.
11. Попкова Ю. В поисках утраченного детства. Коллекция игрушек Сергея Романова // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. – 2007. – Январь-февраль. – С. 6-7.
12. Правила вежливости и светского этикета. – Москва: Белый город, 2007. – 272 с., ил.
13. Рекуненко Н. Екатеринославским детям дарили граммофоны // Вісті Придніпров'я. – 2010. – 16 грудня. – С. 19.
14. Ривош Я.Н. Время и вещи: Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века. – М.: Искусство, 1990. – 301 с.
15. Синова И. «Вниманье, люди, к маленьким твореньям!» // Родина. – 2010. – № 3. – С. 38-41.
16. Соловійов В. Українська народна іграшка та її доля // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 3. – С. 27-29.
17. Українська народна іграшка: смислові та образні основи // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 6. – С. 10.
18. Федяев С.В. К вопросу о мире детства скотоводческих обществ бронзового века / С.В.Федяев // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. – Харьков, 2001. – С. 38-40.
19. Фоменко О. Игрушки — пенсионеры. В историческом музее открылась традиционная выставка елочных украшений // Горожанин. – 2012. – № 51. – 20-26 декабря. – С. 24.
20. Юнікабен — найкращий дитячий музей у Швеції! // Музеї України. – 2009. – № 1. – С. 14-15.

Надійшла до редколегії 15.04.2013.